

**ШЕДЕВР ПЛАСТИЧНОГО МИСТЕЦТВА ДОБИ
ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ
(до історії царських врат
Чернігівського Борисоглібського собору)**

Наприкінці XVII ст. на фоні піднесення економічного рівня тогочасного суспільства, а також його культури, відбувалося активне відродження та розвиток міст Лівобережної України. Серед найбільш визначних центрів Гетьманщини був Чернігів – центр стародавньої Чернігово-Сіверської землі, який мав багате історичне минуле та чималі культурні та духовні традиції. З другої половини XVII ст. тут утвердилися багаті та впливові роди козацьких старшин, такі як Лизогуби, Дуніни-Борковські, Полуботки, котрі відбудували місто, відновили його старовинні храми. Розквіту Чернігова сприяло й високоосвічене духовенство. Чернігівським єпископам, які очолювали найбільшу в Гетьманщині єпархію, імпонувало мати свою резиденцію в місті, яке за стародавньою славою дорівнювало Києву, де збереглися відомі давньоруські храми та монастирі. Перевівши із Новгород-Сіверського у Чернігів свою кафедру, друкарню, заснувавши школу, найвпливовіший український ієрарх другої половини XVII ст. чернігівський архієпископ Лазар Баранович (1616–1693 рр.) перетворив Чернігів на провідний культурний осередок усього Лівобережжя. Він прагнув підняти його до рівня Києва, а то й перевищити. Навколо знаменитого владики гуртувалися талановиті літератори та митці того часу: Дмитрій Туптало, Антоній Радивилівський, Іоанікій Галятовський, Іван Величковський, Тимофій Богданович. У друкарні, яку він заснував, працювали кращі художники-гравери: Леонтій Тарасевич, Іван Щирський, Лаврентій Крщонович, Никодим Зубрицький та ін. Позиція чернігівських архієпископів і старшини щодо розбудови міста та перетворення його на значний культурний осередок, збереження пам'яті про блискуче минуле Чернігова не могли не знайти відгуку в гетьмана Івана Мазепи, щедрого мецената. Покровительством гетьмана користувався Іоан Максимович – продовжувач справи Лазаря Барановича, чернігівський архієпископ (1696–1712 рр.), письменник, фундатор Чернігівського колегіуму. Гетьман надав 10 тис. золотих на розбудову резиденції чернігівських архієпископів – Борисоглібського монастиря: монастирської дзвіниці (збереглася закладна дошка з гербом Івана Мазепи, його монограмою), будівлі для колегіуму та інших споруд. За щедрі пожертви гетьману від Чернігівського колегіуму піднесли книгу «Зерцало от писанія Божественнаго», яка вийшла 1705 року в друкарні чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря. У ній гетьман прославлявся за будівництво та

*Царські ворота іконостасу Борисоглібського собору.
Початок XVIII ст. Аугсбург. Пилип Якоб Дрентветт IV.
Срібло. Позолота. Литво. Карбування.*

оздоблення церков у Києві, меценатство в Чернігові, військові справи. У книзі, зокрема, йшлося про будівництво монастирської дзвіниці: «Триумфальний знак каменний соорудити благоволил еси коліосъ, Дзвонницу, на ней же церковь Божественная под именемъ патрона Вельможности Вашей святого Иоанна Предтечи»¹. Напис на закладній дошці дзвіниці свідчив: «Сей храм созданъ Божиимъ Благословеніемъ прещедримъ даяніемъ и іждивеніемъ от ясне Вельможнаго Пана Иоанна Мазепы славнаго войскъ Російскихъ Гетмана надтисяща всем сотомъ року здат начася, а в второмъ поспешествомъ Божиимъ скончася»². На кошти гетьмана відлито і дзвін для цієї дзвіниці: «...на вашем панском коліосе дзвонничномъ, кимвал (дзвін) доброгласенъ власным коштомъ Вашим Рейментарским соделанній»³. Гетьманським «панским благоволением» збудовано також папірню для друкарні Троїцько-Іллінського монастиря. На знак подяки тут надруковано п'ять книг і два панегірики, присвячені гетьману. Понад 5 тис. золотих виділив гетьман на будівництво дерев'яної церкви св. Іоана, що знаходилася в чернігівській фортеці (до нашого часу не збереглася). Наприкінці XVII ст. прилучився гетьман і до відновлення П'ятницької церкви: його герб знаходився на барочному фронтоні церкви.

10 тис. золотих пожертвував гетьман на завершення будівництва ще одного чернігівського храму – величного Троїцького собору та оздоблення срібними шатами кіоту знаменитої чудотворної ікони Троїцько-Іллінської Богоматері. У нижній частині шат – герб гетьмана Мазепи в обрамленні гармат, клейнодів. У соборі, ймовірно, знаходиться зображення самого гетьмана в образі його патронального святого Іоана Предтечі⁴. Достеменно відомо, що на кошти Івана Мазепи споруджено іконостас для Введенської трапезної церкви Троїцько-Іллінського монастиря. Іконостас, який не зберігся, також мав герб Мазепи. Саме у цей час гетьман надав до кафедрального Борисоглібського собору срібні царські врата для іконостасу. На них, на стулці воріт унизу – герб гетьмана, праворуч прикріплена платівка, на якій кириличними буквами вирізьблена дата – 1702 р.

Вишуканий витвір ювелірного мистецтва кінця XVII – початку XVIII ст. – царські срібні ворота з Борисоглібського собору – ось уже два століття є предметом уваги дослідників. Неординарність пам'ятки, високий мистецький рівень виконання породили цілу низку легенд, домислів, гіпотез щодо історії створення воріт, імені донатора, місця виробництва.

Уперше про них написав відомий описувач краю другої половини XVIII ст. О. Шафонський у своїй праці «Черниговского наместничества топографическое описание»: «Царские врата серебряныя кованныя, чеканной хорошей работы... 1701 года съ помощію писаря Генеральнаго Карпа Ивановича Мокріевича, сделанныя. Когда 1701 года подъ монастырскую колокольню рыть фундаментъ, то найденъ въ земле сребный идолъ, который на сии Царскія врата употребленъ»⁵.

Це свідчення підхопили краєзнавці XIX ст., воно перекочувало і в сучасну наукову літературу. Деякі дослідники стверджують, що ідолів було два.

У наш час здійснено спробу за допомогою спектрального аналізу хімічного складу металу царських воріт визначити, чи дійсно при їх виготовленні було використано давньоруський метал (Коваленко В. П., Орлов Р. С., 1987 р.)⁶. Однозначної відповіді не отримано. Усі основні частини воріт виготовлені практично з ідентичного сплаву – близько 70 % срібла та 30 % міді (сучасна 875 проба). Рештки домішок не перевищують 1,5 %. Лише деякі деталі, зокрема нижня платівка (доповнена під час реставрації воріт в 1861 року) – з низькопробного срібла (білону) – 34 % срібла та 63% міді, 500 проба). Вважається, що це є свідченням того, що ворота виготовлені з одного зливка. Насправді це ознака певного складу металу, з якого зроблені ворота. Про це свідчать міські пробірні тавра (міста Аугсбурга, де вони були виготовлені), що знаходяться в різних частинах воріт і які підтверджують приписану законом якість легірованого срібла. Варіанти такого пропорційного співвідношення срібла та міді зустрічалися як в давньоруський час, так і на початку XVIII ст., коли були виготовлені ворота. Тобто встановити за цими характеристиками, з металу якого часу були створені ворота, неможливо. До речі, Німеччина, де виготовлялися ворота, мала власні багатющі запаси срібла і славилася своїми ювелірами. Склад металу міг відрізнятися своїми мікродомішками, проте нині поки що немає достатніх даних, щоб провести ґрунтовний порівняльний аналіз цих діагностичних характеристик як давньоруських срібних, так і середньовічних виробів, у тому числі й аналогічних німецьких. Хоча такі спроби робилися, проте переконливих, остаточних висновків через вищенаведені причини не отримано. Таким чином, твердження про відлиття воріт з язичницького ідолу, залишається до кінця нез'ясованим.

Щодо імені замовника цього неординарного твору, то, починаючи з О. Шафонського, утвердилася думка, що ним був генеральний писар Карпо Мокрієвич. У 60-ті роки XIX ст. чернігівський архієпископ Філарет Гумилевський стверджував, що на воротах іконостасу був його герб з буквами К. М.⁷ Проте на царських воротах унизу центральної платівки розміщено герб гетьмана Івана Мазепи з монограмою І. С. М. Г. З. – Іван Степанович Мазепа Гетьман Запорозький. Герб Карпа Мокрієвича відсутній. Відомо, що після переходу гетьмана на бік шведського короля Карла XII, все, пов'язане з його ім'ям знищувалося. І герб гетьмана, вірогідно, свого часу, прикрили платівкою з гербом Мокрієвича; навколо герба Івана Мазепи можна побачити отвори, можливо, для його кріплення. Мабуть, наслідуючи приклад Івана Мазепи, в 1713 році срібними воротами оздобив новий іконостас Успенського собору Києво-Печерської лаври фельдмаршал Борис Шереметєв. Царські ворота Успенського собору загинули під час пожежі 1718 року.

Місце виготовлення царських воріт Борисоглібського собору також вказує на неординарність замовлення. Свого часу висловлювалися різні припущення з цього приводу: називалися південна Польща, Богемія чи Угорщина (В. Л. Модзалевський)⁸, Гданськ (Данціг) (Г. Н. Логвин, за малюнком українського майстра)⁹, Україна, І. Равич (Р. С. Орлов)¹⁰. Про те, де і ким вони були виготовлені, свідчать міське тавро і тавро майстра, що викарбувані поряд

на основних рельєфах і восьми частинах, з яких складаються ворота (вперше їх зафіксував завідувач фондами А. Карнабед 1985 року під час опису стану воріт, проте він їх не ідентифікував). 1994 року нами під час написання уніфікованого паспорту повторно були виявлені, описані та ідентифіковані тавра незалежно від фіксації А. Карнабеда. Міське тавро, яке ставив пробірний майстер, мало вигляд стилізованої соснової шишки (*der Pinienzarfen*), з короною внизу – герб міста Аугсбурга XVII ст. (південна Німеччина). Тавро майстра складається з трьох букв PID, уміщених в овал. Це початкові літери майстра Пилипа Якоба IV Дрентветта (охрещений 1646 року, з протестанської родини, помер 1712 року, належав до найбільш відомої сім'ї ювелірів Дрентветтів, яка працювала з першої половини XVII ст. до початку XVIII ст.). Аугсбург у XVII ст. та впродовж наступних двох століть був одним із найвизначніших центрів виготовлення ювелірних виробів в Європі. Наприкінці XVII ст. тут було 203 майстри-ювеліри. Замовниками предметів розкоші поряд з багатим бюргерством виступали князівські та королівські двори. Багато виробів із Аугсбурга вивозилося в Україну і Росію. Відомі й інші твори цього майстра. Це скульптура із зображенням св. Георгія (висота – 115 см.) з церкви св. Андрія м. Карлштадта (датується 1700–1705 рр.). Зокрема, він виготовував цеховий келих для цеху ткачів м. Базеля у вигляді напівлева – напівгрифона (висота – 45,6 см.), датується 1710 р. Ще одним відомим виробом майстра є настінний свічник (висота – 111 см, Д – 89 см.), що датується 1690–1695 рр. До речі, в колекції зібрання Державного Ермітажу також знаходиться люстра, виготовлена Дрентветтом. Проте, безумовно, найбільш значним витвором відомого золотаря є царські ворота для кафедрального Борисоглібського собору, виготовлені на замовлення гетьмана Івана Мазепи. Розміри воріт – (2,66 x 1,21 м), загальна вага 56 кг.

Незважаючи на те, що вони були створені західноєвропейським майстром, композиція їх традиційна для українського мистецтва кінця XVII – початку XVIII ст. Між чотирма, традиційними для царських воріт фігурами євангелістів, розміщені зображення Бориса і Гліба – перших давньоруських святих, на честь яких і названо кафедральний собор. У верхній частині – сюжет «Благовіщення». Внизу – композиція «Єсеєвого дерева»: зображення пророка Єсея, царя Давида і на центральній вертикальній платівці – десяти біблійних царів – наочне обґрунтування пророцтва Єсея, що Марія та її син Ісус Христос походили з його роду. Цей сюжет отримав широке поширення на царських воротах в Україні у XVII ст.

Традиційність сюжетів і композиційної структури воріт свідчать про те, що проект виконано місцевим художником. Автор проекту воріт, ймовірно все, належав до киево-чернігівського культурно-мистецького осередку. Спроекувати ворота могли відомі українські художники-гравери: як Олександр Тарасевич (?– 727 р.), так і Леонтій Тарасевич (?–1710 р.), а, можливо, Іван Щирський (1650–1714 рр.). Є відомості про те, що Олександр та Леонтій Тарасевичі (існує припущення, що вони були братами) навчалися саме в Аугсбурзі, у друкарні Кіліанів. Потім Олександр Тарасевич працював у

Глуську (нині республіка Беларусь), згодом у друкарні при Віленській академії, де працювали також Леонтій Тарасевич та Іван Щирський. Згодом вони повернулися в Україну. Олександр Тарасевич пізніше керував лаврською друкарнею у Києві. 1693 року він виконав посмертний портрет чернігівського архієпископа Лазаря Барановича. Леонтій Тарасевич та Іван Щирський ілюстрували видання Чернігівської та Києво-Печерської друкарень. Художники належали до видатних митців свого часу, творили в стилі українського бароко, зробили значний внесок в утвердження реалізму в зображенні як святих, так і історичних осіб. Звертає на себе увагу, що Олександр Тарасевич, йдучи за західноєвропейською традицією, зображував євангеліста Іоана – автора найбільш містично-духовного євангелія – молодим юнаком з хвилястим волоссям, що спадає на плечі, а не за традицією східної православної іконографії, за якою євангелістів зображували з бородами, духовними мудрецами.

На царських воротах іконостасу Борисоглібського собору також бачимо, що Іоан зображений молодим, з волоссям, зачесаним назад. Привертає увагу і гравюра – теза Івана Щирського, присвячена Івану Мазепі з зображенням чудотворної ікони Троїцько-Іллінської Богоматері (1691 р.), де розміщено і «Єсееве дерево» (автором цієї дедикації «Кіот срібнокованний» був Лаврентій Крщнович. Гравюра зберігається в м. Гданську)¹¹. Композиція родоводу Ісуса Христа, передусім, розміщення напівлежачих фігур пророка Єсея та царя Давида настільки подібна до зображення на срібних царських воротах, що припускаємо: гравюра могла послужити зразком для відтворення родоводу на царських воротах Борисоглібського собору.

Виходячи з місця навчання Олександра та Леонтія Тарасевичів в Аугсбурзі, а також із стилю та манери відомих граверів, зокрема, і Івана Щирського, дуже близького до стилю, в якому виконані царські ворота, можна припустити, що автором проекту царських воріт міг бути хтось із цих відомих митців.

Усього в Україні збереглося кілька старовинних срібних царських воріт іконостасів. Це, насамперед, Софіївського собору 1747 р., які були розрізані в 1934 р. (збереглися лише фрагментарно) та Михайлівського собору 1784 р. м. Києва. Як бачимо, найдавнішими та найціннішими з них, на наш погляд, є царські ворота з чернігівського Борисоглібського собору, які вирізняються своїм майстерним виконанням.

Царські ворота іконостасу Борисоглібського собору – цікавий приклад співробітництва західноєвропейських та українських майстрів, меценатської діяльності гетьмана Івана Мазепи, в результаті чого на зламі XVII–XVIII ст. і був створений цей ювелірний шедевр – окраса чернігівського Борисоглібського собору.

¹ Зерцало от писанія Божественнаго. – Чернігів, 1705. – Арк. 5 (зв).

² Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», КН-1564, И-2, 802.

³ Зерцало от писанія Божественнаго. – Чернігів: Друкарня Троїцько-Іллінського

монастиря, 1705. – Арк. 5 (зв).

⁴ Адруг А. Первісні розписи Троїцького собору в Чернігові // Київська старовина. – 2001. – №3. – С. 151–156.

⁵ Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – 264 с.

⁶ Коваленко В. П. Орлов Р. С. Металл языческого идола северян с территории Черниговского Борисоглебского монастыря // Тезисы Черниговской областной научно–методической конференции, посвященной 20-летию Черниговского архитектурно–исторического заповедника (сентябрь. 1987 г.). – Чернигов, 1987; Орлов Р. С. «Тмутараканский болван» «Слова о полку Игоревем» // Старожитності Південної Русі. Матеріали історико–археологічного семінару «Чернігів і його округа в IX–XIII ст.». – Чернігів, 1991. – 178 с.

⁷ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии». – Кн. 4. – Чернигов, 1873. – 164 с.

⁸ Модзалевский В. П. Савицкий П. Н. Очерки искусства старой Украины. Чернигов // Чернігівська старовина. – Чернігів, 1992. – 125 с.

⁹ Логвин. Г. Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. – М., 1965. – С. 44–45.

¹⁰ Орлов Р. С. «Тмутараканский болван» «Слова о полку Игоревем» // Старожитності Південної Русі. Матеріали історико–археологічного семінару «Чернігів і його округа в IX–XIII ст.». – Чернігів, 1991, с. 178.

¹¹ Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. – К., 2006. – С. 180; С. 430.